

גיליון מורחב
במלאת 40 שנה לנפילתו
של שלמה אומן ז"ל עקה"ש
ובסופו רשימת הספרים שנסקרו ב'המעין'

מכון שלמה אומן
מכון מחקר תורני

המעין

גיליון 242 • תמוז תשפ"ב
[כרך סב, גיליון ד]

המעין

בתוכן:

- 5 'וידוע מספר כולכם בדין... ברוך מחיה המתים' / **דבר העורך**
- 7 על שלמה אומן ז"ל
- 11 בירורים הלכתיים ויחסם למציאות / **שלמה אומן ז"ל**
- 16 מכתב בעניין היחס לשירות בצה"ל / **שלמה אומן ז"ל**
- כל קבוע כמחצה על מחצה / **הרב אופיר סעדון**; תגובה: **פרופ' יונתן אומן**,
- 17 **פרופ' ישראל אומן**, שהם בריס

איגרות גדולי ישראל

- 26 איגרות רידב"ז אל רש"י הילמן זצ"ל בעל 'אור הישר' / **רבי יעקב דוד וילובסקי זצ"ל** (רידב"ז)
- 29 בעניין קנין בשבת / **הרב שלמה זלמן אוירבך זצ"ל**

הלכה ואקטואליה

- 32 חיוב מזונות הילדים / **הרב דוד ברוך לאו**
- קימה לכבוד רבו בזמננו / **שלום ניסים בוזגלו**, ישי בורנשטיין
- 47 נספח: **מכתב הרב יצחק יוסף**
- 54 האם מותרת 'המתת חסד' על ידי אמירה לגוי? / **הרב יצחק רונס**
- דינו של בשר מתורבת מביצת תרנגולת או מביצת מופרית של פֶּהָה / **הרב פרופ' ארי**
- 65 **זיבוטפסקי והרב יואל קניגסברג**; תגובה: **הרב זאב וייטמן**; תגובת המחברים...
- האם יש מקום לשימוש במכשיר "אמזון אֶקו" ודומיו בשבת? / **הרב איתן קופיאצקי**
- 77 נספח: **מכתב הרב דוב ליאור**

ענייני שמיטה

- 91 חשבונות השמיטה התמוהים בספר כפתור ופרח / **שי ואלטר**
- "בחריש ובקציר תשבות" - שיטת הרמב"ם: שיעור ודברים לזכרו של
- 102 מו"ר הגאון המופלא רבי שלמה פיישר זצ"ל / **פרופ' דוד הנשקה**
- בירורים בעניין פירות שביעית בצה"ל / **הרב מרדכי עמנואל**;
- 116 תוספת מאת **הרב אליעזר רייכמן**

בירורי הלכה

- 126 לבירור המושג התלמודי 'גובהה של עיר' / **פרופ' יוסי כץ**
- 135 'עשר בשביל שתתעשר' רק בצדקה שמעבר למעשר / **הרב מיכאל דושינסקי**

140	הרב אורי רדמן	עוד על שיטת הרב שאול ישראלי זצ"ל בפרשת 'האח והאחות' לאור ממצאים חדשים / לבוא חמת - 'מעלני אנטוכייה': האם סטו התרגומים הארצישראלים מפשוטו של מקרא? / הרב ד"ר מרדכי הלפרין
150	תפילה ולשון הקודש	
156	מיפוי נוסחי התפילה / הרב אהרן גבאי	לשון הקודש או שפה שמית? תורה ומדע בשאלת מוצא הלשון העברית / הרב ד"ר יהונתן וורמסר
185	תגובות והערות	
196	הרב איציק אמת, תגובה בעניין דרכי פסיקת הלכה / פרופ' אביעזרי פרנקל ...	עוד בעניין פירסום מכתבים אישיים ישנים / הרב עמיחי כנרת; 'מבורכת ה' ארצו' / הרב איציק אמת, תגובה בעניין דרכי פסיקת הלכה / פרופ' אביעזרי פרנקל ...
200	זיכרון להולכים	
204	הספד על הרב שלמה גורן זצ"ל / הרב זלמן נחמיה גולדברג זצ"ל	"מה' מַצְעֵדִי גָבַר וְאָדָם מֵהַ יָבִין דָּכָא": דברים לזכר דודי פרופ' יעקב שויקה ז"ל / הרב חיים סבתו
208	משה עבד ה': על סבא הרב פרופ' משה דוד טנדלר זצ"ל / הרב שמואל רפפורט	מחשבות וזיכרונות לזכרו של רבינו הרב שמחה הכהן קוק זצ"ל / הרב יהושע וייסינגר
212	על ספרים וסופריהם	
218	שרידים מפירוש למסכת אבות המיוחס לריטב"א או לתלמידו / פרופ' יעקב שמואל שפיגל	אקדמות למהדורה מתוקנת של מורה נבוכים בתרגום רבי שמואל אבן תיבון / הרב יהודה זייבלד
240	התרגום החדש לאנגלית של ספר 'שומר אמונים' לרבי יוסף אירגס / פרופ' עודד ישראלי	ההגהות על הש"ס מאת הרא"מ הורוויץ מפינסק זצ"ל וילקוט המפרשים החדש' של מהדורת 'עוז והדר' / הרב יעקב טריביץ
255	קווים לדרכי לימודו ולמדיניותו ההלכתית של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל, ע"פ הקדמתו לשו"ת 'ביע אומר' / הרב נתן קוטלר	
259	נתקבלו במערכת	
264	רשימת הספרים שנסקרו במדור 'נתקבלו במערכת' בגיליונות 'המעין'	
274	רשימת הספרים שנכתבו עליהם מאמרי סקירה וביקורת בגיליונות 'המעין'	
309	רשימת המאמרים בכרך סב [גיליונות 239-242]	
379		
388		

שרידים מפירוש למסכת אבות המיוחס לריטב"א או לתלמידו

במאמר שלפנינו מובאים לפני המעיין שרידים שנמצאו בגניזה של פירוש למסכת אבות המורכב משלושה קטעים שנמצאים היום בספרייה הלאומית של רוסיה בפטרסבורג.

הקטע הראשון¹ סימנו Ms. Evr II A 237/2 (בבית הספרים הלאומי מספר מערכת 990001438550205171). מדובר על שמונה דפים רצופים שבכל דף 17 שורות. המשניות אינן מודגשות. הדף הראשון אינו קריא פרט לכמה מילים בודדות. גם בדף השני יש חסרונות רבים, אבל למרות זאת אפשר להוציא ממנו משפטים שלמים, ומהם אנו מבינים שמדובר בהקדמה של פרשן למסכת אבות, ודף זה הוא הדף האחרון בהקדמה. אחריו יש לנו פירוש רצוף לחלק מהמשנה הראשונה של המסכת. שמו של הפרשן אינו נזכר בדפים הללו, ועל כן אין הוא ידוע לנו.

קטע שני סימנו: Ms. EVR II A 412/2 (מספר מערכת 990001438480205171), ובו זוג דפים שלמים המכילים פירוש על חלק קטן מהפרק השני. הפירוש אינו רציף, אלא בדף ראשון הפירוש הוא סביב משנה א ובדף השני הפירוש הוא על חלק ממשנה ו ועל חלק ממשנה ז. בכל דף 18 שורות. המשניות מודגשות.

קטע שלישי סימנו: Ms. Evr II A 522 (מספר מערכת 990001440070205171), ובו ארבעה דפים שיש בהם פירוש לפרק ב. בתחילה יש פירוש חלקי למשנה ז ומשנה ח. לאחר מכן קטע קטן מהפירוש למשנה יא, פירוש למשנה יב, ופירוש חלקי למשנה יג. בכל דף 18 שורות. המשניות מודגשות. נראה בבירור שהקטע השני והשלישי הם חלקים של אותו כתב יד. אמנם הקטע הראשון שונה מהם, אבל סביר שהוא חלק מאותו פירוש כפי שיוסבר לקמן.

הקביעה שמדובר באותו פירוש מתבססת על כמה ציטוטים שהובאו על ידי ר' שמואל די אוזידא בפירושו לאבות הנקרא 'מדרש שמואל' (דפו"ר ויניציאה, שם"ה), שנדפס פעמים רבות. הציטוטים מכת"י זה המובאים במדרש שמואל נזכרים בשם הריטב"א ז"ל, או אחד מתלמידי הריטב"א ז"ל. אין הכוונה במדרש שמואל שהציטוט הוא משני חכמים שונים, אלא שר' שמואל עצמו מסופק בזהות הפרשן. כך אנו

1 אני מודה בזה לר' חזקיה סופר שהפנה אותי לקטע זה, ובעקבות זאת חיברתי לו את שני הקטעים האחרים.

למדים מהקדמתו של ר' שמואל שבה מנה את רשימת המפרשים הנמצאים בכתבי יד שמהם הוא מצטט. ביחס לריטב"א הוא כתב כדברים האלה: "והריטב"א ז"ל וי"א שהוא מתלמידי הריטב"א ז"ל". לאמור, הוא עצמו כתב שאינו יודע בודאות מי המחבר, ועל כן אתה מוצא שלעתיים כתב שהציטוט הוא מהריטב"א ולעתיים כתב שהציטוט הוא מתלמיד הריטב"א², ולמעשה הכוונה לאותו פירוש.

יש גם סימן אחד המחבר את שלושת הקטעים, והוא השימוש בביטוי "עד"ה³. אלא שראשי תיבות אלו מצויים בכמה וכמה ספרי ראשונים, ולכן לכל היותר יש כאן מעין זכר לדבר שאכן מדובר לפנינו באותו פרשן. עם זאת לביטוי זה יש חשיבות בפני עצמו, מפני שהוא מלמד גם על אופי הפירוש. משמעותו של הביטוי היא: על דרך האמת, על דרך הנסתר, וכדומה, והוא בא לומר שבנוסף לפירוש על דרך הפשט יש לפנינו פירוש על דרך האמת, והכוונה היא לפרשנות נוספת השונה מהפשט, ולעיתים הכוונה לפרשנות נוספת הקשורה לחכמת הנסתר.

כאמור הביטוי מצוי בכמה וכמה מספרי הראשונים, אבל הואיל ולפי מדרש שמואל מדובר כאן בריטב"א או בתלמידו, הרי שעלינו לברר אם בבית מדרשו של הריטב"א השתמשו בפרשנות בדרך זו ובביטוי זה. ואכן מצאנו כן אצל הריטב"א. כך לדוגמה בחידושי⁴: "ועל דרך האמת פירשו במה שאמרו בהגדה כפות תמרים זה הקב"ה שנאמר וצדיק יסוד עולם וסודו ידוע ליודעי חן". או⁵: "ועל דרך האמת סוד גדול בדבר רמזו בפרשת בראשית בפירוש התורה לרבינו הגדול ז"ל". וכן נמצא גם בפירושו להגדה של פסח⁶ ובספר הזיכרון⁷.

אלא שיש לדעת שביטוי זה אינו חד משמעי בדברי הריטב"א. הנה מצאנו בחידושי⁸: "משום דעל דרך האמת אין בו אלא גינה בית סאתים, ומשום דמיעוט חצר

2 מתברר כי בשם תלמיד הריטב"א הביא את הפירוש הזה שלוש פעמים ורק בפרק ב ובמשניות סמוכות (משניות ז, ט, ו), ואילו בכל שאר הפעמים (כעשר פעמים) הביא אותו בשם הריטב"א.

3 קטע א ליד הערות 49, 86. קטע ב ליד הערה 99. קטע ג ליד הערה 124.

4 סוכה לז ע"ה ד"ה הואי.

5 שבועות ט ע"ה ד"ה הכי גרסינן. וראה במבואו של ר"מ גולדשטיין לחידושי הריטב"א על עירובין, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשס"ט, עמ' 10, הערות 24, 25, שם ציינו מקורות נוספים בדברי הריטב"א שבהם נמצא ביטוי זה.

6 ד"ה ברוך המקום שנתן תורה, מהד' ר"י ליבוביץ, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשנ"ה, עמ' כב; ד"ה ויוציאו ה' ממצרים, עמ' לב; ד"ה דבר אחר ביד חזקה שתיים, עמ' לד.

7 מהד' ר"ק כהנא, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ג, עמ' סח. אמנם הוא השתמש כמה פעמים בביטוי: "חכמי האמת" (עמ' מו), או: "בדרך האמת" (עמ' מט), ועוד.

8 עירובין כג סע"ב.

שבו מיבטיל לגבי הרוב חשוב כולו כגינה". אוי: "ואף על פי שלשון הירושלמי נראה מסייע קצת לפירוש זה אינו כן על דרך האמת", ועוד. המדובר במקרים אלו בפרשנות 'רגילה' לדברי הגמרא, והביטוי בא לומר שלדעת הריטב"א זו הפרשנות הנכונה.

מצאנו בפירוש שלפנינו עוד פרטים שמן הראוי להתייחס אליהם, ולברר אם הם אכן מתאימים, או אינם סותרים, את הזיהוי של מדרש שמואל. הפרשן מקדים לפירושו הקדמה מחורזת, שיש בה שימוש במליצות מפסוקים ומדברי חז"ל. אכן צורה זו של כתיבת הקדמה מצאנו בחיבורי הריטב"א, וכך היא ההקדמה שכתב לספר הזיכרון. אמנם זו דרכם של הרבה מרבתינו הראשונים, כך שמצורת הכתיבה אין לדעת מאומה על זיהוי המחבר. נוסף על כך ביטוי מיוחד לכאורה נזכר בפירוש והוא: "כבר פירש רבנו משה תואר הקבלה בתחילת החיבור". לאמור, הפרשן שלפנינו מכנה את "משנה תורה" לרמב"ם בשם "החיבור". במקום אחר¹⁰ דנתי בתפוצתו של כינוי זה, ובין השאר הראיתי כי מצאנוהו גם אצל הריטב"א¹¹. נמצא כי כל זמן שאין לנו ראיה שאין לקבל את ייחוסו של בעל מדרש שמואל שהפירוש שלפנינו הוא שריד מתורתו של הריטב"א או אולי של תלמידו, הרי שעלינו לקבל זאת כעובדה¹².

אפשר שקרוב יותר לומר שהפירוש הוא של תלמיד הריטב"א. זאת מפני שמסוף ההקדמה, אם אכן הקריאה היא כהלכה, עולה כי מחבר הפירוש נמצא באי מיורקה, שהוא אי בים התיכון מזרחית למרכז ספרד דהיום. עד כמה שאנו יודעים על תולדות חייו של הריטב"א, הוא לא פעל במקום זה, וניתן להניח אם כן כי הפרוש נכתב על ידי תלמידו. יתכן שאפשר להוסיף ראיה לכך. בסוף הקטע השלישי כתב המחבר: "ויש בה רמ"ח תיבות עם ה' אלהיכם אמת ולפיכך חוזר שליח ציבור אותם שלוש תיבות בקול רם כדי להשלים המנין שבו". כידוע יש בקריאת שמע רק רמ"ח תיבות, ובראשונים היו כאלה שהתנגדו להשלמה לרמ"ח תיבות. גם אלה שהסכימו עם ההשלמה עשו זאת על ידי הוספת המילים 'אל מלך נאמן'. בשלב מאוחר יחסית בתקופת הראשונים¹³

9 ראש השנה כז ד"ה והא קתני.

10 עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקה, ירושלים, תשס"ה, עמ' 450-452.

11 שו"ת ריטב"א, מהד' ר"י קאפח, ירושלים, תשי"ט, ריש סי' קמב, עמ' קסח: "וכן כתב הרמב"ם ל' בפירוש בחבור שלו".

12 אין אנו יודעים כיצד קבע ר' שמואל את זיהוי המחבר. ברור שהיה לו סמך לדבר, ומסתבר שכך היה כתוב בכתב היד שהיה לפניו. אלא שלעתים קיימת אפשרות של טעות בכתב היד. כך לדוגמה כתב ר' שמואל שאחד הפרשנים הנמצא בידו הוא מהר"ם אלשקאר, ועל כך סמכו חכמים. אבל מתברר שהפירוש הוא לר' יוסף אלשקאר, וכנראה שהרישום בכתב היד לא היה כהלכה והטעה אותו. עמדתי על כך במבואי לספרו של ר' יוסף אלשקאר, מרכבת המשנה על אבות, לוד, תשס"ז, עמ' 71-72.

13 הטור או"ח בס' סא, עדיין אינו מכיר את המנהג הזה, ואף מביא את תשובת הרמ"ה השולל גם את

באה שיטה חדשה לעולם על יסוד האמור בזהר חדש במדרש הנעלם לרות, כי במקום להוסיף את המילים 'אל מלך נאמן' יש לחזור על 'ה' אלקיכם אמת¹⁴. ר' אהרן הלוי רבו של הריטב"א עדיין לא הכיר את השיטה החדשה. אלו דבריו¹⁵:

ולפיכך במקום [אמן] תקנו לומר אחר אהבת עולם אל מלך נאמן, דהוא חד מן פירושיה דאמן כדאיתא בהרואה. ותקנו גם כן להשלים רמ"ח תיבות שבקריית שמע כנגד רמ"ח איברים, כדאיתא באגדה.

אכן גם הריטב"א לא הכיר שיטה זו, שהרי בחידושו לברכות שם (מה סוף ע"ב), כתב דברים אלו מילה במילה. כבר כתב ר' משה הרשלר¹⁶ כי דרכו של הריטב"א בחידושו לברכות להביא מדברי הרא"ה מבלי להזכיר את שמו. מובן מאליו שבכותבנו כי חידושים אלו הם של הריטב"א סמכנו בכך על ר' משה הרשלר שהאריך לבאר זאת¹⁷. העולה מכאן כי יש מקום לומר כי הפרשן שלפנינו הוא תלמיד הריטב"א, ולא הריטב"א עצמו, אבל מידי ספק לא יצאנו.

בקטעים שלפנינו נזכר הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה, כפי שכבר כתבתי לעיל. כן מוזכר ר' יונה בפירושו לאבות. קשה להסיק מכאן על דרכו של המחבר. אכן על דרך מסוימת של הפרשן ניתן להסיק מהקטעים שלפנינו. אנו רואים כי הפרשן משתדל להסביר את הסמיכות של המשניות או של מאמרים, וכן מוכח גם מקטעים נוספים בשם הריטב"א או תלמידו המובאים במדרש שמואל¹⁸. אכן השאלה מה טעם משניות מסוימות מסודרות זו ליד זה עמדה לפני חלק מפרשני מסכת אבות, ואפשר שהפרשן שלפנינו הוא הראשון מביניהם שעמד על כך, אמנם הוא לא עמד על כך באופן שיטתי¹⁹. על דרכו של המחבר להביא פירוש נוסף, כאשר הביטוי הפותח הוא: עד"ה, כבר כתבתי לעיל.

אמירת אל מלך נאמן. אבל בספר אבודרהם הלכות ק"ש, לאחר שהביא את דברי הטור ותשובת הרמ"ה, הוא ממשיך וכותב: "ולהשלים רמ"ח תיבות אומר במדרש רות ... ומשום הא תקינו שיהא ש"צ חוזר לשלש תיבות ומאי ניהו ה' אלהיכם אמת כדי להשלים לכל הקהל רמ"ח תיבות".

14 ' תא שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים, תשנ"ב, פרק טו, עמ' 285-298: 'אל מלך נאמן' - לגולו של מנהג, סקר באותו פרק את הנושא.

15 חידושי רא"ה לברכות, לדף מה ע"ב, מהד' אהבת שלום, ירושלים, תש"ס, עמ' שעא-שעב.

16 חידושי הריטב"א על ברכות, בההדרת ר"מ הרשלר, ירושלים, תשס"ט, מבוא, עמ' 9.

17 במבואו הנ"ל.

18 כגון: פ"ד מ"ה: "והריטב"א ז"ל כתב כי סמך דברי ר' יוחנן בן ברוקא לדברי ר' לויטס; שם מ"ח: "והריטב"א ז"ל כתב כל המכבד את התורה וכו' סמך לדברי ר' צדוק", ועוד.

19 ראה דבריי במבואי לפירוש מסכת אבות לרבי מתתיהו היצחקי, ירושלים, תשס"ו, עמ' 46-47, שם הבאתי גם מדברי ר"י אברבנאל בעניין זה.

בהכנת שרידי הפירוש לדפוס הדגשתי את כל המשניות, וכן את חלקי המשנה כאשר הם דיבור המתחיל של הפירוש. בחלוקת המשניות ומספרן הסיפורי הלכתי אחר דפוס וילנא. לא ציינתי לחילופי נוסח ביחס לנוסח המשנה, והמעין יעמוד על כך מעצמו. פסקתי את הפירוש וחלקתיו לקטעים בהתאם להבנתי. הקיצורים, פרט לאלו שבמשנה, הושלמו ללא סימן מיוחד. ראשי התיבות לא נפתחו. את המקורות לדבריו הוספתי בסוגריים עגולים בגוף דברי המחבר. הפנייה לפסוק צוינה רק אם המליצה או הציטוט מכילים לפחות שלוש מילים מהפסוק. סוגריים עגולים מציינים גם מחיקה, וסוגריים מרובעים מציינים תיקון או הוספה. סוגריים זוויתיים מציינים שהקריאה אינה ודאית, והיא נעשתה על פי שברי אותיות. שם הוי"ה נכתב בשני יוד"ן כאשר מהי"ד השמאלית נמשך מעין קו למעלה. האותיות א-ל מחוברות בשם שמים, ולעיתים גם במילים אחרות (כגון: ישראל, ואלה) אבל לא בכולן (כגון: אלו, נכתב רגיל).

[קטע א]

[מש] כיל שיר ידידות²⁰ הולך בדרכם לא ישוב ריקם²¹, כי לכולם ברית כרותה בגלויים ועמקם²², [ז]את התורה נתונה לאדם במתכונתו, ויברא אלהים את האדם בצלמו²³ ובדמותו, זה כלל הספר הזה, והוא צלם אלהים הבנוי על הסדר הזה, בנוי על מסכת אבות, סולו לרוכב בערבות, ביה שמו ועלוז לפניו²⁴, לפניו אשפוך שיחי²⁵ להשקות אותי מפרי עדניו, וממנו מענה לשון, אשאל²⁶ לשמרני כאישון²⁷, בת עין מלדבר...מרים שה...כ... לילה, ואזכיר כל ענין וענין במקום הנאות, וזה לך האות²⁸, על דרך תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דבור על אפניו (משלי כה, יא).

20 תהלים מה, א.

21 ירמיהו נ, ט.

22 נראה שר"ל כי לכל אחד יש חלק בתורה או בגלוי או בנסתר.

23 בראשית א, כז. לא נתברר רצונו במשפטים אלו. אפשר שכוונתו לומר שכל אדם יכול להשיג הבנה בתורה בהתאם למתכונתו, ואף להשיג בנסתר כי הוא נברא בצלם.

24 תהלים סח, ה (סולו... לפניו, הכל בפסוק אחד).

25 תהלים קמב, ג: אשפוך לפניו שיחי.

26 אפשר שכתוב: אשאלה.

27 כך מפוסק בכתב היד כנראה בגלל החרוז. אבל לכאורה הוא משפט אחד וזו מליצה על פי הפסוק: שמרני כאישון בת עין (תהלים יז, ח).

28 שמות ג, יב. הרבה ראשונים השתמשו בפסוק 'תפוחי זהב' וגו' כמייצג את גישתם בספרם, ודי לציין לרמב"ם בפתיחתו למורה נבוכים.

ועתה א[חל], בעזרת אל, אשר העיר לעשות זאת המלאכה, [ולת] את הברכה, לאיש כמוני היום קטן מן הקטנים בער בלי חכמה, ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים ירבה עצמה²⁹ (ישעיה מ, כט), יערב עליו שיחי [אנכי] אשמח ביי' (תהלים קד, לד), השיבה לי ששון ישעך ורוח נדיבה תתמכני (שם נא, יד), מיום זמן בו האמת נעדרת, או [א]ם בקצוי הארץ נסתרת, או [א]ם לתוך ים בחר[ה] [ל]רד[ת], או [אם] עלתה מרום ושם נסתרת, אמנם מצאתיה באי מיורק³⁰ ... לכל נברא ובה נגזרת.

משה קבל תורה מסיני, זו תורה שבעל פה, שתור'ה שבכתב בביאור³¹ ניתנה כדכתי'ב ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה (שמות כד, יב) תורה זו תורה [ש]בכתב, והמצוה זו תור'ה שבעל פה³², ובלוחות ניתנו עשרת הדברות ובם נרמזו תרי"ג מצות³³ שנאמר אך טוב לישראל³⁴ (תהלים עג, א), ואין טוב אלא תורה כדכתי'ב כי לקח טוב נתתי לכם (משלי ד, ב; אבות ו, ג) כלומר בין אלף של אנכי³⁵ ובין כף של רעיק יש בכולם תרי"ג אותיות³⁶, כל אות ואות כנגד מצוה אחת. ורבו'תינו זכ"ל³⁷ אמרו (יומא פה ע"ב) אך חלק.³⁸

ואמר מסיני, על שם הסנה³⁹ נקרא ההר הר סיני, שבסנה נראה הב"ה למשה, לקיים מה שנאמר עמו אנכי בצרה (תהלים צא, טו; שמות רבה א, ה) <כי הוא> עץ (שעל)

29 בפסוק: עצמה ירבה, והמחבר שינה הסדר בגלל החרוז.

30 מכאן עולה שהמחבר כתב את הפירוש בהיותו במיורק, ראה במבוא.

31 כלומר, תורה בכתב ניתנה עם פירוש, שהוא התורה שבעל פה. וכל אלה ניתנו במעמד הר סיני כפי שהביא ראי' מהפסוק.

32 אלו דברי הרמב"ם בריש ספרו משנה תורה, אבל מקורם לא נתברר.

33 במדבר רבה (יג, טז), וברש"י שמות (כד, יב).

34 גם במושב זקנים על הפסוק וכל אשר לרעך (שמות כ, טו), עמ' רסט, וכן בבעל הטורים שם, מובא פסוק זה, אבל לא נתפרש שם מה הקשר עם עשרת הדברות. ואילו כאן רבינו מפרש זאת.

35 כלומר אנכי (שמות כ, ב) הוא תחילת הדברות. רעך (שמות כ, יד) הוא סוף הדברות. א"כ . בין שתי האותיות א-כ, נמצאות כל הדברות. שתי האותיות הללו זו המלה אך, שהיא פסוק: אך טוב לישראל. ואין טוב אלא תורה. א"כ כל התורה נמצאת בין האותיות אך, שהן כוללות כפי שראינו את עשרת הדברות.

36 על פי במדבר רבה (יג, טז), וראה בירור נרחב בזה אצל ר"מ כשר, תורה שלמה, יתרו, כרך טז, מלואים, א, עמ' רג ואילך.

37 קשה לקרוא ואולי כתוב: ז"ל.

38 אולי רצה לומר שעל הלוחות נרמזו תרי"ג מצוות, וזו רק התורה שבכתב, וא"כ הרי זה חלק מהתורה כולה.

39 ראה רמב"ן, דברים (לב, טז). ראה גם לקח טוב, שמות (ג, יג).

[שפל] ומלא קוצים⁴⁰, ולפיכך אין [פס]ק בין משה משה כמו <ש>יש בין אברהם אברהם ובין יעקב יעקב.⁴¹

ובמד'רש⁴² משל לאדם שיש לו משא על כתיפו ואינו רואה השעה⁴³ שיהא פורק אותה מעל כתיפו.

ומסרה ליהושע, לא אמר ונתנה משה, דלא שייך נתינה אלא בדבר הניתן מיד ליד כמו ואתנה לך את לוחות האבן (שמות כד, יב), וכן כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשמור (שמות כב, ו), אבל מסירה שייכה בדבר חכמה המוסר הרב לתלמיד. ומלשון זה יש אים⁴⁴ למקרא ויש אם למסורת (פסחים פו ע"ב) שנכתבה המלה בספר תורה בענין אחד⁴⁵ ואנו קורין אותה בענין אחר, כמו ישגלנה ישכבנה (דברים כח, ל) ובעפולים ובטחורים (שם שם, כז). ולפיכך נהגו רז"ל בלשון זה עדי כתיבה (גיטין לג ע"ב) ומסירה (שם כא ע"ב)⁴⁶ כאדם שיש לו שטר חוב על חבירו ומוכר אותו לאחר, צריך ליטול לו קנין היאך מוסר לו זה השטר חוב והכח שיש לו בו על חבירו בערך שלקח ממנו כך וכך, ואם (לו) [לא] מסר לו השטר חוב והכח שיש לו בו לא עשה ולא כלום וחבירו לא קנה, שהרי לא הקנה לו אלא השטר בלבד. ומה שאמרה תורה בגט ונתן בידה (דברים כד, א) ואפילו על ידי שליח⁴⁷ לא דמי לזה,

40 ראה פרקי דר"א ר"פ מ. וקוצים הוא רמז לצרות של עם ישראל שה' נמצא עמם. ביחס לשפל ראה בפירוש רד"ל שם.

41 בשמות רבה (ב, ו) נאמר: "ויאמר משה משה (שמות ג, ו), אתה מוצא באברהם אברהם (בראשית כב, יא) יש בו פסק, יעקב יעקב (שם מז, ב) יש בו פסק, שמואל שמואל (שמואל א ג, י) יש בו פסק, אבל משה משה אין בו פסק למה כן, משל לאדם שנתן עליו משאוי גדול וקורא פלוני פלוני קרובי פרוק מעלי משוי זה. ד"א עם כל הנביאים הפסיק מלדבר עמהם אבל במשה לא הפסיק כל ימיו".

42 הובא בהערה קודמת. ומדרש זה הוא המשך ההסבר לקטע הקודם.

43 אם נניח שנוסח המדרש לפני רבינו היה כנוסח שלפנינו: "וקורא פלוני" וכו', אזי רבינו משלים את דברי המדרש. כלומר, אמנם הוא קורא לאדם שיפרוק, ועכשיו ההשלמה למדרש, אבל אינו נענה, ולכן אינו רואה מתי (השעה) יהא פורק את המשא. או אולי צ"ל: ואינו רואה האדם שיהא פורק וכו'. למעשה זו אותה השלמה למדרש בשינוי קטן.

44 הניקוד במקור.

45 וזה נקרא מסורת כמ"ש רש"י בסוכה ו ע"ב ד"ה יש אם: "כמה שכתב משה ומסר בספר תורה לישראל, היא האם והעיקר, ולא כמו שהוא נקרא".

46 אמנם בהמשך מדבר המחבר על שטר, ולכן סביר שגם כאן התכוון המחבר לקניית שטר על ידי כתיבה ומסירה, ולפי זה כוונתו לבבא בתרא עו ע"א, ומקומות נוספים שיש בהם דיון בזה. אלא שלפי זה עלינו לומר שהמלה 'עדי' היא טעות סופר.

47 משמע מדבריו שיש דרשה כזו בחז"ל, וצריך בירור. ואולי אלו דברי המחבר ודייק כן מפני שלא נכתב ומסר בידה.

לפי שבגט כתוב שם בעלה ושם האשה, אבל בשטר חוב שאינו כתוב בו שם מי שקנאו לא קנה אלא במסירה.

ולפיכך הזכיר התנא משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע, ולא אמר הב"ה נתן תורה למשה [ו]נתנה ליהושע, על שם תורה שבעל פה שלמדה משה ליהושע ומסר לו מסרת חכמתו. ומה שזכה ליהושע להיות ממלא מקומו של משה, לפי ששימש אותו כהוגן לו דכתיב ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האהל (שמות לג, יא). כי המשמש תלמידי חכמים זוכה להיות ממלא מקומם, כאשר תמצא באלהיו שאמר לאלישע משרתו שאל מה אעשה לך (מלכים ב, ט) ואמר לו אלישע ויהי נא פי שנים ברוחך אלי (שם). שאל לו בחכמתו שיהיה לו פי שנים מן התלמידים האחרים, כמו שהבכור נוטל פי שנים בנכסי אביו.⁴⁸ ורז"ל אמרו (ברכות ז ע"ב) [גדולה] שמושה יותר מלמודה שנאמר ויאמר פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו (מלכים ב, ג, יא) אשר למד לא נאמר אלא אשר יצק. כלומר, גדולה שמושה יותר מלמודה, ששימושה של תורה יש בה תורה ומעשה וכלימוד אין בו מעשה. ובמדרש אמרו,⁴⁹ מפני מה זכה יוסף למלכות מפני שעבד את רבו כהוגן וכו', ומה יוסף על שעבד את רבו כהוגן זכה למלכות, יהושע שעבד את משה ושרת אותו על אחת כמה וכמה שהוא מן הדין שיהא ממלא מקומו ושיהיה מלך, עד כאן פשוט.

ועד"ה⁵⁰ במדרש⁵¹ רמזו שמושה בתחלה ראה אש יסודי בסנה, ולפי שהיה תמה באותה ראייה אמר אסורה נא ואראה את המראה הגדול הזה מדוע לא יבער הסנה (שמות ג, ג), וכשסר לראות אז נאמר לו אל תקרב הלום (שם שם, ה), ואז ראה אש רוחני בתוך אש היסודי,⁵² ואז כשהשיג אותו הענין הנכבד ויסתר משה פניו כי ירא מהביט אל האלהים (שם שם, ו). ושם נאמר לו של נעליך מעל רגליך (שם שם, ה), כל

48 כך כתב הרד"ק שם: "פירשו רז"ל (חולין ז ע"ב) כפלים ממה שהיה באלהיו והוא שהחיה שני מתים אחד בחייו ואחד במותו... ואדוני אבי ז"ל פירש פי שנים שני חלקים שאל שיהיה לו מרוח אליהו, וכן הוא אומר פי שנים בכל אשר ימצא לו, שני חלקי נכסיו כי הבכור נוטל שני חלקים מן הנכסים והפשוט נוטל החלק השלישי".

49 בירושלמי ברכות (ב, ג) נאמר: "יוסף לא זכה למלכות אלא על ידי ששימר מצותיו של הקדוש ברוך הוא".

50 ועל דרך האמת, הסוד, הרמז.

51 לא מצאתי. אפשר שכוונתו לומר ועל דרך האמת במדרש, כלומר פירוש נוסף באופן דרשני, ללא קשר לדברי חז"ל. אבל הלשון 'רמזו' אינה נוחה לפרש כן.

52 המונח אש יסודי נמצא בקדמונים, אם כי לא בפרשת הסנה. על אש יסודי ראה לדוגמה במורה נבוכים (ב, לב), וכן כתב הרמב"ן (בראשית א, א): "והאש נקראת 'חשך' [וחשך על פני תהום]" מפני שהאש היסודית חשוכה. אש רוחני נמצא במנחת קנאות לר' יחיאל מפ"ס, ברלין, תרנ"ח, עמ' 82, ומאוחר יותר בעקידת יצחק לר"י עראמה, שמות שער לח, ועוד.

המנעלים הגשמיים⁵³ המונעים לאיש מהשיג אמתת הנבואה. ובמה הבין, באש רוחני שהיה בתוך אש היסודי. בלבת אש (שם שם, ב), בלב האש,⁵⁴ לבי⁵⁵ האש היסודי עולה להב שלו למעלה וכחו נמשך כלפי מעלה, ואש הרוחני הלהב שלו נמשך כלפי מטה וכחו,⁵⁶ לענין תבין כי העליוני הם צריכין לתחתונים כמו שהתחתונים צריכין לעליוני⁵⁷ כדכתי' אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף (תהלים פה, יב), כשאמת מארץ תצמח אזי וצדק משמים נשקף.⁵⁷ ואש יסודי כנגד תורה שבכתב, ואש רוחני כנגד תורה שבעל פה. ועל כן אמר התנא משה קבל תורה מסיני, כלומר מן המראה אשר ראה בסנה הבין בשתי תורות, שהם התורה והמצוה.⁵⁸

וכן בתחלה ראה מלאך יי⁵⁹ וכשאמר לו אנכי אלהי אביך אברהם (שמות ג, ו) וכו' אז השיג את יי' העומד עליו, כי בכל מקום שזה המלאך עומד שם הוא כבוד השכינה,⁶⁰ ויהיה אנכי אלהי אביך, אנכי⁶¹ עשו בכורך (בראשית כז, יט) וכזה אנכי האל בית אל (שם לא, יג).

וענין גדול ארז"ל לכה ואשלחך אל פרעה (שמות ג, י) ה"א בסוף תיבותא, לומר

53 כן נמצא הרבה באחרונים. בראשונים ראה רבינו בחיי (שמות ג, ה): "אך בענין הנבואה הזכיר "של" מלשון שלילה, הזהירו שישלול ממנו החומריות שהמשלים לנעלים, לפי שהחומר דבק בגוף כמו שהמנעל דבק ברגל, וכשם שיש ביד האדם לשלול נעלו מעל רגלו, כן בידו שישלול ממנו החומריות כדי שיהיה מוכן לנבואה, וראוי להדבק באור השכל". וכן בארבעה קנינים לר' יהודה קנפנטון, מהד' רמ"י בלוי, ניו יורק, תשנ"ז, עמ' נד: "ובשרו הקב"ה בזה הענין כשאמר לו של נעליך מעל רגליך כלומר (נא' הדור) [הסר] כל המנעולים המונעים את הנבואה מעל רגליך כלומר סבותיך ולפיכך אמר נעליך בלשון רבים".

54 רש"י, וכן כתב רב"ע שם.

55 כנראה שכוונתו באותו אופן היינו שבמרכז האש היסודי וכו'. אבל אולי צ"ל: לפי, או: כי (במקום: לבי).

56 לכאורה צ"ל: הלהב שלו יורד למטה וכחו נמשך כלפי מטה.

57 בתנחומא (שופטים, ו): "משפט צדק בזמן שעוסקין ודין בצדק הן עושין צדקה עם הבריות ומצילין אותן מן הפורעניות שנאמר אמת מארץ תצמח וגו', בזמן שדין אמת מארץ תצמח אז צדק משמים נשקף הקדוש ברוך הוא עושה צדקה עם הבריות ומציל אותן מפורעניות ומיסורין וטובה באה לעולם".

58 כלומר, תורה שבעל פה, וכמו שכתב למעלה ליד הערה 32.

59 ככתוב: "וירא מלאך ה' אליו בלבת אש מתוך הסנה" (שמות ג, ב).

60 וכן כתב שם הרמב"ן.

61 נראה שצ"ל: כמו אנכי עשו בכורך. ואולי לא רצה לכתוב בלשון זה מפני כבוד שמים. הדברים כאן הם כדברי רמב"ן, אמונה ובטחון פט"ו (כתבי רמב"ן, מהד' רח"ד שיעור, ירושלים, תשכ"ד, ח"ב, עמ' שצד): "והבא מכח חברו הרי הוא כמוהו ועומד במקומו לאותו דבר שהוא לו מכחו, שהרי המלאך כשהיה מדבר עם הנביא היה אומר אני ה' (שמות ג, א, ע"ש ברמב"ן), וכן הנביא כשהיה מדבר עם ישראל. ועל זה אמר יעקב אנכי עשו בכורך".

שאם אין אתה גואלם אין אחר גואלם (ויקרא רבה א, ה), ובכל מקום שגלו ישראל גלתה שכינה עמהם (מגילה כא ע"א), ופני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה (בבא בתרא עה ע"א), ושכינה במערב (שם כה ע"א) והיא כפני לבנה,⁶² וכמו שהלבנה אין לה אור מעצמה כי אם מן השמש, כן זאת המדה שהיא כפני לבנה לא היתה יכולה להגאל אלא על ידי משה שהוא כפני חמה. וה"א של לכה היא ה"א של בהבראם (בראשית ב, ד) כנגד ה"א אחרונה של שם המיוחד של ארבע אותיות, ור"ל אמרו בהבראם בהא בראם (מנחות כט ע"ב), וי"א אל תיקרא בהבראם אלא באברהם (בראשית רבה יב, ט) שבזכותו נברא העולם, והוא חסד שנאמר חסד לאברהם (מ"כה ז, כ) וכת"ב והוכן⁶³ בחסד כסא (ישעיהו טז, ה), וחסדן⁶⁴ [י' מלאה הארץ (תהלים קיט, סד), כי אני י' עושה חסד (ירמיהו ט, כג). והה"א שנתוסף בשמו⁶⁵ והה"א שניתוספה בשרה הם כנגד שני ההי"ן שבהשמימה⁶⁶ (בראשית טו, ה), והם⁶⁷ קשורין זה בזה (ב)[כ]זריקת הנשמה בגוף, והם שני ההי"ן שבאהיה, והיא כנגד מלכות בית דוד. ולפי שנדמה מלכות בן פרץ ללבנה הנפרצת לעתים, היו רגילין לומר בקדוש החדש דוד מלך ישראל חי וקים הוא (ראש השנה כט ע"א, ע"ש), ולפיכך היא מאותיות זעירות⁶⁷, והיא כסא של רגל אחד, והיא אבן הראשה (זכריה ד, ז), משם רועה אבן ישראל (בראשית מט, כד), ועל אבן אחת שבעה עינים (זכריה ג, ט), לפי שהיא כלולה משבע כנגד שבעת ימי השבוע, והיא קדש כנגד יום השבת שהוא יום זיווג להב"ה עמה, ולפיכך עונתן של תלמידי חכמים מערב שבת לערב שבת (כתובות סב ע"ב), וכת"ב מחלליה מות יומת (שמות לא, יד) והיא בת מלך בכל מקום, והיא נקראת חרב נוקמת נקם ברית (ויקרא כו, כה) והיא הנקרא שדי שהיא שודדת מערכות עליונים ותחתונים, והיא הנקרא קדש, קדש ישראל ליי' ראשית תבואתה (ירמיהו ב, ג) בה"א, לרמוז להא הנזכרת. וכל נערה בתולה ואיש לא ידעה כתוב בתורה נער, לפי שאינה ראויה להוליד⁶⁸

62 כי הירח עולה בתחילת החודש מהמערב, והשכינה במערב.

63 קצת תימה מדוע לא הביא את הפסוק: "עולם חסד יבנה" (תהלים פט, ג), ודרשוהו חז"ל שהעולם הזה נברא בחסד (אדר"ן פ"ד).

64 של אברהם.

65 אולי כוונתו לבראשית רבה (לט, יא): "רבי אבהו אמר הבט נא שמים אין כתיב כאן אלא השמימה אמר הקדוש ברוך הוא בה"א בראתי את העולם הריני מוסיף ה"א על שמך ואת פרה ורבה".

66 מכאן ואילך יש הרבה עניינים ופרטים קבליים, ואיני יודע מקורם, וגם קשה להבין כיצד אחד קשור לשני, והנחתי זאת לידועי ח"ן.

67 היינו במלה בהבראם האות ה זעירא. ויש בזה רמז ללבנה שאף היא קטנה לפעמים.

68 האות ה היא אות ההולדה, על יסוד הפסוק הא לכם זרע (בראשית מז, כג), וראה בזוהר פנחס (רטז ע"ב), ובספר הליקוטים המיוחס לאר"י סוף פרשת לך לך.

עדין כי זאת היא כדל"ת,⁶⁹ ולא זכתה שרי לבן בעוד שהיתה שמה שרי. והיא נקראת חכמת שלמה לפי שהיא קדש ונאצלת מחכמת אלהים שהיא קדש שנאמר נאדר בקדש (שמות טו, יא). וכשאמר נאדרי בכח (שם שם, ו) לא הזכיר קדש לפי שהיו"ד מנאדרי היא יו"ד של י"ה, ותגה רומזת לחכמה ולאין שממנה נאצלה, ולפי"כ יו"ד משרי נחלקה לאברהם ושרה, ונתנה משה ליהושע שהוא כפני לבנה, לרמוז על עשרת הדברות ה' בכל לוח ולוח, והיא הנקראת שומר ישראל (תהלים קכא, ד), והיא הנקראת לב השמים (דברים ד, יא).

ואמר הכתוב כי ביצחק יקרא לך זרע (בראשית כא, יב) ביצחק ולא כל יצחק (סנהדרין נט ע"ב) רמז לתפארת ישראל שצורתו חקוקה בה,⁷⁰ וברוך כבוד יי ממקומו (יחזקאל ג, יב) מעוצם מעלתו,⁷¹ כמו ממלא מקום⁷² אבותיו היה (שבת נא ע"א). וכדי ליחדם אמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד כמשמע⁷³ מבניו שמע ישראל (פסחים נו ע"א).

והוצרכתי להאריך בזה כדי שיהיה מפתח לכל הספר בדברי בה, ועליה אמר דוד המלך ע"ה יענך יי ביום צרה ישגבך שם אלהי יעקב (תהלים כ, ב) היא מדתו, ונקראת אלהי יעקב לפי שהיתה בעזרו לעת שיצא לחוצה לארץ שנאמר כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי (בראשית כח, טו) וכו', וכשירד למצרים אמר אנכי ארד עמך מצרימה (שם מו, ד), ישלח עזרך מקדש (תהלים כ, ג) מחכמת הנקראת קדש, ומציון יסעדה (תהלים שם), ממקום הבינה. והסתכל בזה הענין ואז תבין יראת יי דעת אלהים תמצא (משלי ב, ה), והבן זה מאד.

ויהושע לזקנים, הם הזקנים שהאריכו ימים אחר יהושע.

וזקנים לנביאים ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה, כבר פירש רבנו משה תאר הקבלה בתחלת החבור,⁷⁴ ולפי"כ לא רציתי לדבר בזה.

הם אמרו ג' דברים הוו מתונים בדין, הטעם שהתחילו בתחלת דברים בדין, לפי שאחר שקבל משה את הלוחות מיד צוהו הבורא ואמר לו ואלה המשפטים אשר

69 כלומר, היא נעולה.

70 צורת יעקב חקוקה בכסא הכבוד על פי חולין צא ע"ב, ובהרבה מדרשים. והיינו כי ביצחק יקרא לך זרע, הוא יעקב.

71 כתב הרמב"ם במורה נבוכים (א, ח): "ועל זה הצד מן ההשאלה, נאמר ברוך כבוד ה' ממקומו, ר"ל כפי מעלתו ועוצם חלקו במציאות", והובא ברד"ק ביחזקאל שם.

72 כלומר, המלה מקום משמעותה מעלה, מציאות.

73 כלומר, כאשר שמע. או שיש להגיה: כששמע.

74 כוונתו לרמב"ם בתחילת משנה תורה.

תשים לפניהם (שמות כא, א), ואמרו חז"ל⁷⁵ וא"ו מוסיף על ענין ראשון, מה י' הדברות מסיני אף אלו מסיני. וכן כאן אחר שבאר התנא משה קבל תורה מסיני, התחילו לדבר בדין ואמרו הו' מתנוי' בדין.

באבות דר' נתן⁷⁶ פירשו מתונים מלשון מתנה, כלומר תשימו אנשים דיינים מאותם שהם אנשי אמת שונאי בצע שונאים לקבל ממון, כמו שתרגם אנקלוס (שמות יח, כא) ע"ה סנן לקבל ממון⁷⁷, כדי שלא יקחו שחד ויבאו לעוות את הדין. וכן ר' צה לומר הו' ממנים דיינים שיתנו את הדין במתנה.

ורבי' יונה ז"ל פירש אותו מלשון המתנה, שלא יהיו הדיינים ממנה[ר]ים להפסיק את הדין עד שישאו ויתנו בו ובעיון גדול, כמו שאחז"ל (סנהדרין לה ע"א) מחמצי' את הדין, ואז על פי העיון והדקדוק יהיו מזכי' את הזכאי ומחייבין את החייב.

ולי נראה⁷⁸ הו' מתנוי' בדין כמו נתונים, כלומר הו' בעיניכם כאלו אתם נתונים בדין, וכמו שאם אתם הייתם עומדי' בדין תדקדקו בו כדי שתהיו יוצאין זכאין מן הדין, כך אתם כשיעמדו אחרים לפניכם בדין תדקדקו בו ותזכו למי שהוא זכאי ותחיבו למי שהוא חייב על פי הדין ועל פי האמת כמו שאחז"ל יקוב הדין את ההר (סנהדרין ו ע"ב).

ולא⁷⁹ תגורו מפני איש כי המשפט לאלהים הוא (דברים א, יז). ולשון לא תגורו מלשון אגרה בקציר⁸⁰ מאכלה (משלי ו, ח), כלומר⁸¹ לא תאספו דבריכם מפני איש, ולא תכירו פנים במשפט (דברים שם). ויש מפרשים אותו מלשון כי יגרתי מפני האף והחמה (דברים ט, יט), ומזה הלשון ויגר מואב (במדבר כב, ג), כלומר לא תגורו, לא תפחדו⁸² מפני איש.

75 במכילתא שם נאמר: "ר' ישמעאל אומר, אלו מוסיפין על העליונים, מה עליונים מסיני אף תחתונים מסיני", ואפשר שרבינו לא ציטט במדויק אלא עירב בזה גם פירוש.

76 לא נמצא לפנינו. במדרש שמואל שהביא כן בשם הריטב"א לא נמצאת הפניה לאדר"נ, וכנראה קיצר כמו שמוכח מכל הלשון שם.

77 וכן הוא גם במכילתא שם: "שונאי בצע, אלו שהם שונאים לקבל ממון בדין".

78 דברי הריטב"א כפי שהובא במדרש שמואל, אלא ששם לא כתוב "ולי נראה".

79 לכאורה תמוה, שקודם הביא מחז"ל ועכשו הביא מהתורה. אלא שקודם כתב שיש לדקדק בדין, ועכשו מוסיף שאחר שדקדק והגיע למסקנה, לא ישתוק ולא יירא אלא יאמר אותה. ושני הפירושים נתכוונו לאותו דבר אלא שנחלקו בפירוש המלה: ולא תגורו.

80 עד כאן מובא במדרש שמואל בשינויים מסוימים.

81 ראה בתוספתא ריש סנהדרין (א, ח): "לא תגורו מפני איש אל תכניס דברך מפני איש". וכן כתב רש"י בפירושו לפסוק.

82 בספרי שם, פסקא יז: "שמא תאמר מתירא אני מפלוני שמא יהרוג את בני" וכו'.

כי הבורא הוא דיין אמת, עומד על הדיינים לראות אם ידונו הדין לאמתו, כדכתיב אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט (תהלים פב, א). ולפיכך אין ב"ד פחות משלשה (משנה ריש סנהדרין), אע"פ שהלכה כר' אבהו שאמ'ר שנים שדנו דיניהם דין אלא שנקראין ב"ד חצוף (שם פז ע"ב⁸³), שמא יהיו חולקין זה עם זה ולא יהיה ביניהם שלישי להכריע, וקראם חצוף לפי שהם מחזיקין את עצמם כאותם הדיינים שידועים לפסוק את הדין כדת וכהלכה. וכן אמרו חז"ל יחיד מומחה שדן דינו דין (עי' יבמות כה ע"ב), וסנהדרי קטנה בעשרים ושלושה וסנהדרי גדולה באחד ושבעים (משנה ריש סנהדרין), כדי שאם המזכין כמו המחייבין שאותו האחד יהיה פוסק את הדין ואחרי רבים להטות.

ובמאד מאד צריכין הדיינים לזהר בדין, כי בכל זמן שדין בעולם, העולם עומד (אבות ספ"א), וכל זמן שאין דין בעולם, אין העולם יכול להתקיים, כדכתיב מלך במשפט יעמיד ארץ [ואיש תרומות יהרסנה] (משלי כט, ד). אם דומה דיין למלך שאינו צריך לכלום, וגם אינו מפחד מכלום משום אדם, יעמיד ארץ⁸⁴. וכל איש יהיה שורר בביתו ובכל מה שיש לו⁸⁵. ואם דומה הדיין לכהן המחזיר בבית הגרנות, יהרסנה (סנהדרין ז ע"ב), מפני שצריך לזולתו וגם הוא צריך להחניף כדי שיתנו לו כל איש תרומתו, בודאי לא תעמוד בדין בזה הארץ, אדרבה תהרס, וכל דאלים גבר.

והעמידו תלמידים הרבה, כי כן צוה הב"ה למשה אשר תשים לפניהם (שמות כא, א), כמו שימה בפיהם (דברים לא, יט), למדם הלכות דינים עד שיהיו שגורים בפיהם ואז יוכלו לדון דין אמת (עי' עירובין נד ע"ב). ואמ'ר לפניהם, ולא לפני אומות העולם (גיטין פח ע"ב), לפי שחוקיו ומשפטיו לא הגיד אותם כי אם לישראל כדכתיב מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל לא עשה כן לכל גוי ומשפטיו בל ידעום (תהלים קמז, יט). ורז"ל דרשו לפניהם ולא לפני א[נ]ו[ת] העולם, שאסור לישראל לילך בערכאות של גוים משום⁸⁶ דכתיב ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פין (שמות כג, יג).

83 ע"ש, שלפנינו הם דברי שמואל.

84 כלומר יעמיד בזה את הארץ, שכל אחד ישלט בביתו וברכושו ולא יגזלוהו ממנו. וההיפך יהיה בדין רע, שהארץ תהרס כי כל דאלים גבר.

85 משפט זה ליתא לפנינו בגמ', ונוסף כהסבר על ידי רבינו, כמבואר בהערה הקודמת.

86 נראה שזה הסבר רבינו, ולא מצאנו מי שכתב פסוק זה כנימוק, ואפשר שכוונת רבינו לומר שהדיין אצלם יכול לגרום לשם אלהים אחרים לא תזכירו, כמו דאמרינן בסנהדרין (סג ע"ב): "אסור לאדם שיעשה שותפות עם הנכרי, שמא יתחייב לו שבועה, ונשבע בעבודה זרה שלו, והתורה אמרה לא ישמע על פין".

ועשו סיג לתורה, שנאמר ושמרתם את משמרת (ויקרא יח, ל) עשו משמרת למשמרת (מועד קטן ה ע"א), כמו שמצינו בתורה בענין הנזיר שאמר הכתוב מחרצנים ועד זג לא יאכל (במדבר ו, ד), וחז"ל אסרו לנזיר ליכנס בכרם משום לך אמר'נן נזירא סחור סחור לכרמא לא תקרב (פסחים מ ע"ב), שאם יכנס הנזיר לכרם אחר שהשכחה מצויה, אולי ישכח את נדרו ויבוא לאכול מן הענבים, ובעבור זה נהגו החכמים להרחיק את עצמם⁸⁷ מדברים המותרים כדי שלא יכשלו בדברים האסורים ויבואו לידי מכשול ולפרוץ גדר, והפורץ גדר ישכנו נחש (קהלת י, ח), עד כאן פשוט.

ועד"ה⁸⁸ הו' מתונים בדין, שהרי הבורא ית' כשברא עולמו לא בראו אלא בדין שנאמר בראשית ברא אלהים (בראשית א, א), וראה שלא היה העולם יכול לעמוד אם יחטא אדם מיד נלכד בעונו, ויהיה נענש מיד בלי אריכות אפים, ואחר שאין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא (קהלת ז, כ), ועל עונש עברה אחת שעבר אדם ה[ראשון] נק[נס]ה עליו מיתה ועל כל יוצאי יר[יכו]⁸⁹, כל⁹⁰ [אדם ש]הוא בעל עבירות הרבה שיהיה נכרת [כי נכ]של [בר]וב [ע]וניו, ויהיה כל העולם חרב ולא תהו בראה לשבת יצרה (ישעיהו מה, יח), לפיכך שיתף מדת הדין למדת רחמים וברא עולמו דכתיב ביום עשות יי' אלהים ארץ ושמים (בראשית ב, ד; פסיקתא רבתי מא, ב, מהד' איש שלום, דף קסז ע"א). והוא ית' היה שלישי⁹¹ בענין, שאלו השתי מדות דין ורחמים כלי אומנותו כדכתיב ואהיה אצלו אמון (משלי ח, ל) אל תקרי אמון אלא אומן (תנחומא בראשית א), והרי אחז"ל (בראשית רבה יב, א) הוא עשך ויכוננך (דברים לב, ו) על כל אבר ואבר נמנו וגמרו הוא ובית דינו...

[קטע ב]

[רבי אומר איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם כל שהיא תפארת לעושה ותפארת לו מן האדם והוי זהיר במצוה קלה כבחמורה שאין אתה יודע מתן שכרן של מצות והוי

87 לכאורה גדר וסייג קיים בכל ישראל, ולא דווקא בחכמים. ונראה שרבינו סבור שמשנה זו מיירי דווקא בחכמים, שהרי: הו' מתונים והעמידו תלמידים, מדובר על הנהגת חכמים ביחס לעצמם, לכן ממילא ועשו סייג מיירי באותו אופן.

88 ראה לעיל הערה 49.

89 בשמות רבה (לב, א) איתא שנקנסה עליו מיתה, אבל לא נאמר שנקנסה גם על יוצאי ירכו, ואף שלכאורה הוא מובן מעצמו. בקהלת זוטא (מהד' בובר ז, ג) איתא שנקנסה עליו מיתה "לו ולדורותיו עד סוף כל הדורות", אבל לשון מדרש זה אינה זהה עם לשון רבינו.

90 כלומר, וראה הקב"ה שאם כל אדם וכו'.

91 אולי כוונתו מלשון שלישי, כלומר שבידו שתי המדות והוא משתמש בהן.

מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עבירה כנגד הפסדה והסתכל בשלשה דברים ואי אתה בא לידי עבירה דע מה למעלה ממך עין רואה ואוזן שומעת וכל מעשיך בספר נכתבין] (ב, א)

הלא אמרו רבותינו ז"ל (כתובות נ ע"א) המבזבז נכסיו אל יבזבז יותר מהחומש,⁹² כדי⁹³ שיהיו חייו קודמין לחיי זולתו, ואם בענין הקדש⁹⁴ כך, כל שכן בשאר דברים, וזאת היא המדה שהיא תפארת לעושה ותפארת לו מן האדם.⁹⁵ גם החכמים המושלים לא לנדיבים⁹⁶ אלא על שמירת ממנום ועל פזורם בעת שהוצרך, כמו שאמרו בדרך משל⁹⁷ על החכמה שאל שאלת השוטים ושמור שמירת הנדיבים. ולפי שרבי דבר דבריו בכלל ופרט שאמר אי זו היא דרך ישרה וכו' זהו כלל, וא"כ⁹⁸ פרט ואמר שהדרך שהיא דרך ישרה הוא זה, כל אדם צריך להיות זהיר במצוה קלה כמצוה חמורה, ממחר לעשות אותה כמצוה חמורה שאין אתה יודע מתן שכרן של מצות, שלא נתפרש בתורה מהו השכר המגיעו לאדם כשעושה מצוה אחת או כשעושה מצות רבות, והטעם אמרו חכמים⁹⁹ כדי שלא יתבזו המצות, שמצוה ששכרה מרובה

92 במדרש שמואל כתב כאן: "והריטב"א ז"ל כתב כל שהיא תפארת לעושה וכו' היא הדרך האמצעית כגון בענין הצדקה שלא יהיה כלי וגם המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, וכן אמר שהמע"ה 'אוהב כסף' (קהלת ה, ט), שהוא הכילי, 'לא ישבע כסף' (שם), ולעולם לא יעשה צדקה מאהבתו את הכסף, הרי דבר כנגד הקמצן, ואח"כ אמר, 'ומי אוהב בהמון' (שם), כנגד המפזר שלא כסדר, שהוא אוהב בהמון העם לעשות להם טובה, לסוף יצטרך הוא לבריות, וז"ש 'לא תבואה' (שם), שלא ישאיר לעצמו תבואה. ועל שניהם אמר, 'גם זה הבל' (שם), שאין מדה טובה אלא האמצעית עכ"ל". ונראה שדברים אלו כתב רבינו קודם לכתוב כאן.

93 שם איתא: "שמא יצטרך לבריות", ורבינו כתב נימוק אחר, ולכאורה יש נפקא מינה לפי מ"ש החפץ חיים באהבת חסד חלק ב פרק כ אות ג: "ונראה דמיירי באופן שאין נוגע לפיקוח נפש ממש, אבל אם נוגע לפ"נ ממש כגון שהשבוי עומד למות או הרעב יכול לבוא לידי סכנה ע"י רעבוננו אין שייך בזה שיעור חומש, ולא אמרו בב"מ ס"ב רק דחיי קודם לחיי חבירו, אבל דעשור קודם לחיי חבירו לא מצינו".

94 שהרי דיני צדקה למדים מהקדש, והמבזבז וכו' מיירי נמי ביחס לחרם והקדש וכדאיתא בערכין כח ע"א, ועי' באהבת חסד הנ"ל בהערה שהאריך בזה.

95 ראה פירוש רבינו יונה, ויותר קרוב לפירוש רבינו כתב במרכבת המשנה לר"י אלאשקר.

96 כלומר, השולטים על ממונם, שלא ינדבו יתר על המדה.

97 מבחר הפנינים, שער החכמה מהד' מדר, ירושלים, תשע"א, אות מב. הובא גם בפירוש רבינו יונה על אבות (ב, ה).

98 ואחר כך.

99 נראה שכוונתו לתנחומא (עקב, ב): "תני רבי חייא מלה"ד למלך שהיה לו פרדס והכניס בו פועלים ולא גלה להם המלך שכר נטיעות הכרם שאלו גלה להם שכר נטיעותיו הן רואין איזו נטיעה ששכרה הרבה ונוטעין אותה נמצאה מלאכת הפרדס מקצתה בטלה ומקצתה קיימת, כך לא גלה הקדוש ברוך הוא שכר כל מצוה ומצוה, שאלו גלה נמצאו המצות מקצתן קיימות ומקצתן בטלות.

ירוצו בני אדם לעשותה, ומצוה שאין שכרה מרובה לא ירוצו בני אדם לעשותה כי תתבזה בעיניהם, גם בעיני הרואים. וכמדומה לי שלא נתפרש מתן שכרן כדי שלא ירא[ה] העושה אותם כמי שעושה אותם לשם שכרם.

ויש מפרשים¹⁰⁰ שאין אתה יכול לתת ערך למתן שכרן, שהרי מצוה [שהיא] קלה בעשייתה נאמר בה למען [י]טב לך והארכת ימים (דברים כב, ז), מצוה שהיא חמורה בעשייתה על אחת כמה וכמה.

והוי מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה, דבר ידוע הוא שלא קרא ר'בי להוצאת המצוה שאדם מוציא בעשייתה הפסד, וגם לא היה אומ'ר להוצאת העבירה שכר. אלא רצה לומר שאם נזדמן לאדם רוח גדול בשעת עשיית המצוה, ואם יעשנה יפסיד אותו הריח הבא לידו, ואם יתעסק להשיג הריח איננו יכול לעשות המצוה, בא ר'בי להשמיע עיצה טובה ואמ'ר מוטב שתפסיד הריח ההוא ותעשה המצוה, ותחשוב הפסד הריח כנגד שכר המצוה שהרוחת בעשייתה, ותמצא ששכר מצוה גדול מהריח אלף פעמים, ששכר המצוה עומד לאדם לפחות עד אלף דור, ולעובדי השם מאהבה אלפים דכתי'ב ועושה חסד לאלפים [לאוהבי ולשומרי מצותי] (שמות כ, ו). והריח שיכול אדם להרויח בעולם הזה עד כמה יעמוד, אם יעמוד לו כל ימי חייו ויהיה מסתפק ממנו וימי האדם אם בגבורות [שמונים שנה] (תהלים צ, י)...

[אף הוא ראה גולגלת אחת שצפה על פני המים אמר לה על דאטפת אטפון וסוף מטיפין יטופן] (ב, ו)

על שהרגת וגרמת להציף ראש על פני המים הרגוך והציפו ראשך, ולסוף מי שגרם לך להציף ראשך, יט[ו]פון גם הם, כי מגלגלין חובה על ידי ח[י]יב [שבת לב ע"א]. והודיענו שבמדת האדם הב"ה מודד מדה כנגד מדה (שם קה ע"ב) לבלתי יחטאו בני אדם ותהיה יראתו על פני האדם וזה ענין ודאי, כי פועל אדם ישולם לו הן לטוב והן לרעה.

ועד"ה¹⁰¹ כמו שהבורא מודד מדה כנגד מדה לגוף, כן מודד לנפש בעולמה¹⁰², שהוא עולם שכולו טוב וכולו ארוך, וזה הענין נרמז בפסוק¹⁰³ יום תעזבני י[ו]נים אעזבך,

ורבי אחא בשם רבי אבא בר כהנא אמר טלטל הקדוש ברוך הוא שכר עושה מצוה בעה"ז כדי שיהיו ישראל עושים משלם, והובא בקצרה בפירוש ר' יונה.

100 רבינו יונה.

101 ראה לעיל הערה 49. מכאן ואילך מובא במדרש שמואל בשם תלמיד הריטב"א בשינויים קלים.

102 שהוא העולם הבא, כמו שכותב בהמשך.

103 אין פסוק כזה, אלא זו דרשת חז"ל (ספרי עקב, פי' מה, עמ' 112; ירושלמי ברכות ט, ה): "וכתוב במגילת חריסים [נ"א: חסידים, סתרים] יום תעזבני יומים אעזבך". במדרש שמואל הנוסח: "וזה הענין נרמז במ"ש, שניתן לפתרו: במה שאמרו.

והלא אין הב"ה מודד לאדם אלא מדה כנגד מדה והוא לא חטא אלא יום אחד ולמה יעזבנו שני ימים, אלא יעזבנו שני ימים אחד לגוף ואחד לנפש. כיוצא בו כי לקחה מיד יי' כפלים בכל חטאתיה (ישעיהו מ, ב), ענש הגוף וענש הנפש. וכן הנחמה כפולה לגוף ולנפש דכתיב נחמו נחמו עמי (שם שם, א), כי אין הב"ה מקפח שכר של בריה (פסחים ק"ח ע"א).

וכמו שאם חטא אדם יענש בגוף ובנפש, כן השכר שהוא מדה טובה ומרובה ממדת הפורענות (סוטה יא ע"א) יבא לגוף ולנפש, ושכר הגוף הוא בעולם הזה, ושכר הנפש לעולם הבא שהוא עדן, שעליו נאמר (אלהים) עין לא ראתה¹⁰⁴ אלהים זולתך (ישעיהו סד, ג), ושם תקבל הנפש שכרה בחשבון ימי הבורא שהוא יומו אלף שנים (תהלים צ, ד), ואלפים דורות מאלף שנים היום ושמונים בשעה¹⁰⁵ תמצא שאין לו הפסק עולמית. וענין זה יתבאר לך בפרק בעשרה מאמרות בס"ד ועיין בזה העניין הנורא והעצום ואשרי כל חוכי לו (ישעיהו ל, יח).

[הוא היה אומר מרבה בשר מרבה רמה מרבה נכסים מרבה דאגה מרבה נשים מרבה כשפים מרבה שפחות מרבה זמה מרבה עבדים מרבה גזל מרבה תורה מרבה חיים מרבה ישיבה מרבה חכמה מרבה עצה מרבה תבונה מרבה צדקה מרבה שלום קנה שם טוב קנה לעצמו קנה לו דברי תורה קנה לו חיי העולם הבא] (ב, ז)

הוא היה אומר מרבה בשר מרבה רמה, אחר שהודיענו ענין המדות שהם מדה כנגד מדה אמר המידות שהם לדעת של אדם טובות בעיניו והרעות [ה]מגיעות לו בעבורם כמו שאמר שלמה המלך ע"ה יש דרך ישר לפני איש ואחריתה דרכי מות (משלי יד, יב) כדי להרחיק ליראי יי' מהם, והתחיל במדות המגונות וסיים במדות הטובות. ואמר מרבה בשר מרבה רמה, האדם ההולך אחר המאכל והמשתה והתענוג כדי שיהיה צוארו שמן¹⁰⁶ מלבד שכל מי שהוא בעל בשר מרבה חלאים רעים לעצמו

104 עד כאן מובא במדרש שמואל.

105 נראה שרבינו מתכוון לפסוק: "ועושה חסד לאלפים לאוהבי ולשומרי מצותי" (שמות כ, ו), והזמן שנאמר בפסוק הוא לפי יומו של הקב"ה שכל יום הוא אלף שנים. נמצא שאם נסביר שהכוונה בפסוק היא לאלפים דורות כפי שכתב רש"י, והכוונה לפי יומו של הקב"ה, הרי שנקבל סכום עצום ביותר. אבל אין מובן סיום המשפט "ושמונים בשעה". לכאורה בא לומר כי בשעה יש אלף ושמונים חלקים, אבל אין זה מעלה ומוריד לחשבון כפי שהוסבר עד עתה, ולכן אין מובן לשתי מלים אלו. ואולי זה קשור לעיל סד"ה והוי מחשב הפסד מצוה, ויש להגיה כאן בהתאם.

106 בקידושין לג ע"ב איתא: "והביטו אחרי משה (שמות לג, ח)... חד אמר לגנאי... מאן דאמר לגנאי כדאיתא", וכתב רש"י שם: "כדאיתא, משום דדבר מגונה הוא לא רצה לפרסמה והרי הוא מפורש במדרש רבי תנחומא ראו כמה עבים שוקי כמה צוארו שמן הכל משלנו". בתנחומא (כי תשא כז) איתא: "חמי צואריה חמי שקיה אוכל מדין שתי מדין", אולי לרש"י היה נוסח אחר, או שרש"י תרגם ושינה קצת. על כל פנים כאן נמצא הביטוי "צוארו שמן". וכן במאירי כאן, מכון אופק, מהד'

בסבת רוב המאכל יולדו בו לחות רבות ויצא ממזג השוה, ויולדו בבשרו הגרב והחרס לאחר הפטירה מתוך מותר המאכל אשר הוא באסתומכא ובבני מעים, שם נעשית הרמה ומשם מתפשטת לכל קצוות...

[קטע ג]

[מרבה נשים מרבה כשפים...]

וכדי להבזותה¹⁰⁷ בעיני בעלה, ושתהיה היא¹⁰⁸ בעיני כמוצאת שלום [...]. מרבה לעשות לו כשפים להטות לבבו אליה. ועל ענין זה נאמר ויהי לעת זקנת שלמה נשי הטו את לבבו (מלכים א יא, ד), כל כך עשו לו כשפים עד שנמשך אחריהם ונפשו דבקה בם. מלבד שיש רעה חולה גדולה מזו שמאכילין לאדם דברים רעים, שגורמין לאדם מיתה או חולי.

מרבה שפחות מרבה זמה, שהם מזנות עם אנשי העיר ההיא, ונמצא שהוא הגורם, ומלאה הארץ זמה בסיבתו.

מרבה עבדים מרבה גזל, לפי שהם מרעים צאן ובקר מאדוניהם בשדות שאינם שלו כדי שיהיו שמנות וטובות, וזבה ימצאו חן בעיני אדוניהם.

אחר שמנה עניני המדות הרעות שרעה גוררת רעה אחרת לעושה, מנה מדות הטובות שהן מדות הנפש שהן כנגד מדות הגוף שמנה.

מרבה תורה מרבה חיים, אמר זה כנגד¹⁰⁹ מרבה בשר מרבה רמה, כי ריבוי הבשר בסיבת המשתה והשמחה וסוף השמחה והעידון מן הגוף הוא לרמה, ומרבה תורה הוא בעיניו גופו ונפשו שנ'אמר זאת התורה אדם כי ימות באוהל (במדבר יט, יד) אין אדם זוכה (לזוכה) לתורה אלא אם כן ממית עצמו עליה (שבת פג ע"ב, ע"ש) וזהו שאמרו רז"ל (אבות ו, ד) כך היא דרכה של תורה פת במלח תאכל וכו', ואמרו

הבלין, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 86: "וידוע שכונת בני אדם חלוקות להרבה חלקים יש שכונותם להנאת גופם במאכל ובמשתה להיות צוארם [עב] וגופם שמן". בתיקונים והשלמות עמ' 494 ציינו לפירוש המאירי למשלי (לא, ד): "כמאמר החכם שאמר לא יתכן לדורש החכמה שיחיה צוארו עב וגופו שמן והכוונה על ריבוי השתיה", והוסיפו כי "מקורו במבחר הפנינים (א, ל): מי שמתעסק בתורה לא יתכן שיהא צוארו עב וגופו שמן". ויש להוסיף גם את ר' יונה (אבות ב, יב-ה) התקן עצמך ללמוד תורה: "כי המרבה בתענוגים לא תנוח בתוכו החכמה כמו שאמרו צוארו שמן ערפו עבה".

107 את האשה האחרת.

108 האשה הנוכחית, היא האשה העושה כשפים כדי למשוך את לבו.

109 כן גם שיטת ר' יונה, וכפי שכתב במגן אבות לרשב"ץ: "רבינו יונה ז"ל רצה לדקדק שכל אלו הריבויים האחרונים הם כל אחד ואחד היפך מכל אחד ואחד הראשונים ולא עלה בידו יפה, וגם אין צורך שיבוא על אותו דקדוק". רבינו כאמור הלך אף הוא בדרך זו, אבל הסביר באופן שונה מר' יונה.

(תנחומא נח ג, ע"ש) [ו]לא תמצא בארץ החיים (איוב כח, יג) וכי התורה בארץ המתים ה[י]א נמצאת, אלא לא נמצאת בארץ האנשים שהם חיים בעולם הזה, שהם עשירים והולכים אחר האכילה והשתיה ויושבים במעדנות, ובאיזה מקום תמצא במי שממית עצמו עליה. ויותר שאדם מצער את עצמו על דברי תורה יותר הוא מאריך ימים שנ'אמר כי היא¹¹⁰ חיך ואורך ימך (דברים ל, כ) הנה כי צער התורה מביא חיים לאדם, וענג הגוף מקצר חיי האדם.

מרבה חכמה מרבה ישיבה, לפי שהולך אל¹¹¹ חכמים יחכם (משלי יג, כ), ולפי רוב חכמתו הם מתקבצים בני אדם, ומתוך כך מרבה ישיבתו בתלמידים, ואמר' זה כנגד מרבה נכסים מרבה דאגה, לפי שמי שהוא בעל ממון ימצא הקבוץ בביתו מבני אדם שהוא נושא ונותן עמהם, ואותו הקיבוץ הוא בדאגה פן ילכו הלווים שלו, או תפסד סחורתו. ומי שהוא מרבה חכמה יש קיום לישיבתו, שבכל יום ניתוספה לו חכמה על חכמתו, ומקצות הארץ באים לשמוע שמועתו.

מרבה עצה מרבה תבונה, (שמתוך) שמתוך שמתבודד במחשבתו לתת עצה טובה לבני אדם, יחשוב כל אופני העצה ההיא עד שתפול האמת בפיו. ואמר' זה כנגד מרבה נשים מרבה כשפים, כי הרגיל אצל הנשים תמיד חכמתו מתמעטת ודעתו מתבהל[ת], ובסיבת הכשפים שנותיו תקצורנה.¹¹² ותבונה היא שמבין דבר מתוך דבר (חגיגה יד ע"א).

מרבה צדקה מרבה שלום, שמתוך שהוא מאכיל העניים, אוהבים אותו בני העולם כדכתיב' ושמתי פקודתיך שלום ונגשך צדקה (ישעיהו ס, יז), הפקודה שאתה פוקד לעניים,¹¹³ אשימנה שלום עליך. ואמר' זה כנגד מרבה עבדים מרבה גזל, שבני אדם שונאים אותו על שהוא לוקח דבר שאינו שלו,¹¹⁴ ומתנכלים אותו להמיתו או להפילו ביד השלטון, וכתיב' לא יועיל הון ביום עברה וצדקה תציל ממות (משלי י, ב), ממיתה משונה (שבת קנו ע"ב) או מדינה של גהינם (מדרש משלי, בובר, יא, ד), וכתיב' בצדקה תכונני רחקי מעושק כי לא תיראי (ישעיהו נד, יד) וכו'.

קנה שם טוב קנה לעצמו, סתם¹¹⁵ דבריו בשם טוב בעבור שהוא בסבת המעשה הטוב יוצא טבעו בעולם בהפך מי שעושה פעולות רעות שקונה שם רע לו ולבניו,

110 בכתוב נאמר: הוא.

111 בכתוב נאמר: את.

112 לכאורה ענין זה אינו קשור להקבלה של שני החלקים המדוברים.

113 פירוש מיוחד בפסוק.

114 כונתו שעבדיו לוקחים דבר שאינו שלו, ועל כן שונאים את בעל העבדים, שנותן לעבדיו להתנהג ככה ולגזול, ולכן מתנכלים להמיתו. וכן כתב ר' יונה.

115 נראה שר"ל שהאמור כאן אינו כנגד משהו רע שנאמר במשנה, אלא הוא עומד בפני עצמו.

והיינו דכתיב טוב שם משמן טוב (קהלת ז, א) כי השמן הטוב אינו ניכר מעלתו אלא במקום שהוא עומד, ¹¹⁶ והשם הטוב נודע בכל המון. ¹¹⁷ ומי שיש לו בנים, אם הם טובים אומרים נראים שהם בני פלוני הם, ואם הם רעים אומרים לא היו בני פלוני מעולם.

קנה לו דברי תורה תורה קנה לו חיי העולם הבא, כדכתיב תורת יי' תמימה משיבת נפש (תהלים יט, ח).

רבן יוחנן בן זכאי קבל מהלל ומשמאי הוא היה אומ' אם עשית תורתך הרבה אל תחזיק טובה לעצמך שלכך נוצרת (ב, ח).

לפי שסיבת כל אלה המדות שמנה הלל היא התורה, סמך דברי רבן יוחנן בן זכאי על דברי הלל ועל דברי (בית) שמאי שאמר לעיל (א, טו) עשה תורתך קבע, ואמר, אם עשית תורתך הרבה אל תחזיק טובה לעצמך שלכך נוצרת, כדכתיב ¹¹⁸ כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו (ישעיהו מג, ז). אמר בראתיו, כנגד הנפש. יצרתיו, כנגד ציור הגוף. ואמר אף עשיתיו, כנגד המעשה. וכלל אף ¹¹⁹ בעשיה, לפי שטוב ורע נמצא... ¹²⁰

וכאן אמר להם היה לכם לומר אתה תן (עבודה זרה ה ע"א) כי הוא הנותן כח בצלם האצול מאתו ובצלמו ובדמותו. וכן ר' ישמעאל, כשאמר ישמעאל בני ברכני (ברכות ז ע"א) לא אמר [אלא] יהי רצון מלפניך שיכבשו רחמיך את כעסך וכו', ולא אמר לשון גדולה, ודע זה.

עין הרע ויצר הרע (ב, יא) פירשתיים למעלה ודוק ותשכח.

ר' יוסי אומר' יהי ממון חבריך חביב עליך כשלך (ב, יב). סמך זה הענין כאן לפי שהוא אמר למעלה (ב, ט) שכן טוב, כלומר היה שכן טוב לחברך השוכן אתך, וכמו שממוןך חביב עליך הן לעשות בו חפצי שמים הן לשמרו, כן תהיה ממון חברך חביב עליך, לבל יהי עי' [נך] רעה ¹²¹ בשל חברך כי הוא מכלה אותו ואת הדבר שעוין בו כמו

116 בשמות רבה (ר"פ מח): "טוב שם משמן טוב, כמה הולך שמן טוב מקיטון לטרקלין, ושם טוב הולך מסוף העולם ועד סופו".

117 קיצור של: "לכל המון ישראל", על פי שמואל (ב ו, יט). והביטוי הקצר: "נודע בכל המון", נמצא בראשונים כגון בשו"ת ריב"ש סי' קכז, מהד' מכוון ירושלים, ירושלים, תשנ"ג, דף קלז ע"ב, וכן אחד מפיוטיו של ר' יהודה הלוי פותח: "נודע בכל המון, גם בהמוני".

118 גם ר"מ המאירי בפירושו הביא פסוק זה.

119 כלומר, הזכיר את המלה אף בפסוק רק ביחס לעשיה, שהיא מלה שמלמדת על כעס, כי על המעשה יש עונש אם יש בו דבר רע.

120 כאן מסתיים עמוד 2, ואחריו נמצא עמוד 3, אבל ברור שיש חסרון ניכר ביניהם.

121 רבינו סבור כי שלושת הדברים שאמר ר' יוסי הם כנגד שלושת הדברים שאמר ר' יהושע במשנה

שפרשתי למעלה בדברי ר' יהושע (ב, יא).

והתקן עצמך ללמוד תורה (ב, יב), כמו שאמר למעלה וקנה לך חבר (א, ו). ואמר כנגד¹²² יצר הרע, כי התורה מתשת אותו כמו שאמרו חכמים (קידושין ל ע"ב) אם פגע בך מנוול זה משכהו לבית המדרש אם ברזל הוא נימוח, ואם אבן הוא מתפוצץ, שנ' אמר הלא כה דברי כאש (ירמיהו כג, כט). ואמר התקן עצמך ללמוד תורה שתהיה נשמע לחברך בכל ענין גם לעצה ולחכמה, ובדבר זה יתקים למוךך בך.

ואמר שאינה ירושה לך, כי בית והון נחלת אבות ומי' אשה משכלת¹²³ (משלי יט, יד). בפ' (י) [רק] שנו רבותינו בלשון המשנה (לקמן פרק ו) אבאר לך סוד זה, כי אין אדם יכול על התורה לידע אותה, כי אם על פי הידיעה והתקון שיהא אדם מפנה לבו מכל מחשבותיו. וכן אמרו חז"ל (עבודה זרה ה ע"ב, ע"ש) לעולם ישם אדם עצמו על דברי תורה כשור לעול וכחמור למשאוי שנ' אמר משלחי רגל השור והחמור (ישעיהו לב, כ).

וכל מעשיך יהיו לשם שמים, ולא להנאת עצמך. ואמר זה כנגד¹²⁴ ושנאת הבריות, שכל מי שהוא חבר רע לאדם אחד ואינו יכול לסובלו ונפשו קצתה בו, כל שכן לבריות כולם. וכשמעשיו כלן הם לשם שמים, אז ימצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם (על פי משלי ג, ד).

ועד¹²⁵ כל מי שהוא חולה והוא צריך לרפואה צריך לבקש לו רופא לחוליו ולהוציא¹²⁶ בסמני הרפואה. וכל אדם חולה בגופו מצד יצרו הרע, לכן צריך לעבוד את הבורא בכל כחו ולעסוק בתורה ולעשות מצותיה, וכשישמע בקול יי' אלהיו והישר בעיניו יעשה, ויאזין למצוותיו, וישמור כל חוקיו, אז כל המחלה אשר שם במצרים לא ישם עליו כי יי' רופאו (על פי שמות טו, כו).

ר' שמעון אומר¹²⁷ הוי זהיר בקרית שמע ובתפילה (ב, יג). סמך זה הענין כאן לפי שהוא אמר למעלה הרואה את הנולד (ב, ט), גם פרשתי למעלה הטעם למה אמר

שלפניו. לכן מסביר רבינו כי ממון חברך אמור במשנתנו הוא כנגד עין הרע במשנה הקודמת.

122 גם כאן מסביר רבינו בהתאם לשיטתו לעיל. לאמור, הדבר השני במשנתנו שהוא לימוד תורה, נאמר כנגד יצר הרע במשנה הקודמת.

123 לאמור, בית והון אכן עוברים בירושה, אבל התורה שנמשלה לאשה משכלת אינה בירושה אלא יש לבקש על כך מה'. וכן פירש שם ראב"ע. וכן הוא גם בתוספתא בבא מציעא (ג, יד) ראה שם במנחת בכורים.

124 רבינו לשיטתו שכתבנו לעיל מסביר שהדבר השלישי שנאמר במשנתנו הוא כנגד הדבר השלישי במשנה הקודמת.

125 ראה לעיל הערה 49.

126 לסלק את החולי. או שכוונתו לומר שעליו להוציא את כספו כדי לרכוש סמני הרפואה.

הלוה ואינו משלם (שם). ועתה בא להזהיר את האדם בק"ש ובתפלה כי מי שנוהר בקרית שמע ובתפלה (כי) ינצלו מן ההלואות,¹²⁷ ולא יצטרך להלוות משום אדם כי אם מ"י לבדו, כי הוא המשגיח בפרט על היצורים כולם, הוא המשביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז), והיושב וזן מקרני ראמים ועד ביצי כינים (שבת קז ע"ב), לפי שרחמיו על כל מעשיו (תהלים קמה, ט) כמו שאבאר.

והקדים להזהיר[ם] בק"ש לפי שזמנה עד שלש שעות (משנה ברכות ט ע"ב), ולא עוד אלא שיש בה קבלת עול מלכות שמים בפסוק ראשון עד ובשעריך (משנה שם יג ע"א) ראשון.¹²⁸ ואומ"ר היאך.¹²⁹ דע כי דרכי התורה על ג' פנים. הא' בלב, דכתיב ואהבת את יי' אלהיך בכל לבבך (דברים ו, ה). והשנית בלשון, דכתיב ושננתם לבניך ודברת בם בשבתך (שם שם, ז). והג' במעשה, דכתיב וקשרתם לאות על ירך [וגו'] וכתבתם על מזוזת ביתך (שם שם, ח-ט). ולפי"כ קראו (משנה ברכות יג ע"א) לזאת הפרשה קבלת עול מלכות שמים, שבה נכללין הג' דברים אלה על הסדר הזה. ודע זה.

וקבלת המצות (משנה שם), והיה אם שמוע (דברים יא, יג).

והבטחת תחיית המתים דכתיב למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה (דברים יא, כא) וכו' לתת לכם לא נאמ"ר אלא להם (סנהדרין צ ע"ב).

ופרשת ציצית שהיא שקולה כנגד כל המצות (שבועות כט ע"א), כמו שאמרו (רש"י שם) ציצית בגימטריא ת"ר ושמנה חוטין וחמשה קשרים הרי תרי"ג מצות. ויש בה זכירת יציאת מצרים ולפי"כ אומרים אותה בלילה (משנה ברכות יב ע"ב), דכתיב למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים (דברים טז, ג), ויש בה רמ"ח תיבות עם יי' אלהיכם אמת ולפי"כ חוזר שליח ציבור אותם שלש תיבות בקול רם כדי להשלים המנין שבו.¹³⁰

127 רבינו סבור כי כל אחד מתלמידיו של רבן יוחנן בן זכאי אמר כאן מאמרים המתאימים לתשובות לריב"ז המובאת לעיל במשנה ט.

128 כלומר, בפרשה ראשונה של קריאת שמע.

129 כלומר, ואסביר לך כיצד יש בה קבלת עול מלכות שמים.

130 ראה לעיל ליד הע' 13 ואילך.